

ОРУДНИЙ ВІДМІНОК ІЗ СЕМАНТИКОЮ ПОРІВНЯННЯ В ПРИІМЕННОМУ ВЖИВАННІ

Словоформа орудного відмінка іменника з семантикою порівняння/уподібнення, що вживається в синтаксичній позиції приіменного члена речення, потребує спеціального вивчення, оскільки її семантико-синтаксичне підґрунтя в лінгвістиці висвітлене побіжно. Мета статті — виявити особливості семантико-синтаксичних відношень, що лежать в основі функціонування орудного приіменного. З'ясовано, що ця словоформа, вживаючись у синтаксичній функції неузгодженого означення, має за основу предикативно-характеризувальне значення, як і у функції іменної частини складеного присудка, тобто конструкція з орудним приіменним — це згорнуте речення з двома логічними суб'єктами дії.

***Ключові слова:** орудний порівняльний відмінок, приіменна позиція, неузгоджене означення, іменна частина присудка, предикативно-характеризувальне значення.*

Oleksenko O. A. Instrumental Case with the Semantics of Comparison in Nounal Phrases. *The word form of the noun instrumental case with the semantics of comparison / likeness that is used in the syntactic position of a dependent element in a noun phrase is not widely used in Ukrainian that causes superficial attention of scientists. However, its noticeable expressive potential and pragmatic volume demand special attention. The aim of the article is to reveal the specificity of semantic-syntactic relations that form the basis of functioning of the instrumental case of the dependent element in a noun phrase. It has been found out that this word form, being at the first (syntactic) stage of adverbialization and being used in the syntactic position of an attribute that doesn't agree with the head noun, has in its basis a predicative-characterizing meaning that belongs to the class of functionally-syntactically tied ones — the same a predicative in compound nominal predicates has. It is a construction with the instrumental case in the function of an attribute that doesn't agree with the head noun — a folded sentence structure with two logical subjects of the action, joined by a link-verb or an adjective with the semantics of incipience of the attribute.*

***Key words:** instrumental of comparison, pre-nominal position, case agreement in attributes, predicative, predicative characterizing meaning.*

*Мосму Вчителєві — доктору філологічних наук,
професорові Лідії Андріївні Лисиченко
з глибокою шанобою*

Багатство семантико-синтаксичних ознак орудного відмінка іменника здавна привертало увагу мовознавців, ставало причиною наукових дискусій, що пов'язано з різноплановістю цих ознак і намаганням їх описати на засадах відмінних один від одного наукових підходів.

Як відомо, першим звернув увагу на різноманіття значень орудного відмінка й описав їх О. Потебня. Значення виявилися настільки неінваріантними, що це дало вченому підстави запропонувати розподіл орудного відмінка на кілька самостійних відмінків. Хоча ця ідея не була підтримана, вона стала приводом для В. Виноградова стверджувати, що форми «орудного відмінка порівняння, способу і часу, тобто саме ті форми, що могли б виокремитися в самостійні відмінки, у сучасній мові є гібридними прислівниково-субстантивними утвореннями» [1, с. 173]. І далі він висловлює думку, що червоною

ниткою проходить через усі сучасні дослідження цієї теми: «Із значень орудного відмінка, що виокремлюються, виростають не нові відмінкові категорії іменника, а нові типи прислівників < >. Прислівники ніби приходять на допомогу іменнику, використовуючи «надлишки» виробництва» [Там само].

Орудний відмінок з огляду на його семантико-граматичні значення і функції досліджували Д. Овсянико-Куликовський, О. Пешковський, Є. Тимченко, А. Вежбицька, І. Вихованець, Г. Золотова, М. Лукін, Н. Луценко, О. Мельничук, Р. Мразек, О. Панфілов, М. Плющ, А. Романченко, І. Слинко, Г. Судаков, М. Хлебникова та ін. На матеріалі української мови семантико-синтаксичні ознаки орудного відмінка найбільш глибоко дослідила М. Плющ.

Ті мовознавці, які в гетерогенному наборі ознак частиномовного статусу слова на перше місце висувають синтаксичну функцію, небезпідставно вважаючи, що семантика відмінка народжується в реченні і виявляється в синтагматичі словоформи, розглядають орудний відмінок в аспекті його функціонування за первинною інструментальною семантико-синтаксичною функцією придієслівного слабкокерованого другорядного члена речення (знаряддя і засобу дії) і вторинною функцією об'єкта дії і стану, суб'єкта дії та просторовою функцією. При цьому наголошується на найбільших, порівняно з іншими безприменниковими формами, транспозиційних позаіменникових можливостях орудного відмінка: «Ця відмінкова форма використовується у всіх можливих синтаксичних транспозиціях в інші частини мови – прислівниковій, дієслівній, прикметниковій» [2, с. 105].

Підтримуючи тих лінгвістів, які в описі значеннєвої парадигми орудного відмінка виходять з його синтаксичних можливостей, вважаємо за потрібне наголосити на важливості дослідження семантики орудного відмінка, породжуваної синтаксичною функцією і, ширше, синтаксичною природою цієї функції. Мовознавці докладно описали різноманіття семантики орудного (безприменникового і применникового) обставинного. Багато уваги, зокрема, приділено дослідженню орудного порівняльного в придієслівній позиції (І. Вихованець, Н. Луценко, М. Плющ, А. Романченко та ін.). Однак орудний порівняльний применний згадується тільки побіжно, в основному, у вигляді констатації, що такий існує і виконує атрибутивну функцію. Причому в роботах із синтаксису, де йдеться про неузгоджені означення, передусім наводяться приклади вживання применникового орудного з трансформованим прямим значенням (*дівчина з косами, сукня з воланами*), орудний у вторинній порівняльній чи уподібнювальній функції (*зачіска ірокезом, губи сердечком, обличчя тістечком*) або зовсім не згадується, або вказується на його незначну поширеність.

На тлі загальної уваги граматистів до орудного відмінка як складного семантико-синтаксичного явища вважаємо актуальним детальний аналіз орудного порівняльного применного, що додасть повноти загальній картині вивчення категорії відмінка іменника та перехідних явищ у системі частин мови, а також їхнього виражально-образного потенціалу.

Мета статті – виявити особливості семантико-синтаксичних відношень, що лежать в основі функціонування орудного приіменного.

Беззаперечним видається той факт, що іменник в орудному відмінку з семантикою порівняння/уподібнення, який, на думку Г. Золотової, слугує для позначення способу дії через порівняння, як і в орудному місця та часу, виконуючи функцію обставини, тобто перебуваючи на першій (синтаксичній) стадії адвербіалізації (за І. Вихованцем), має всі шанси поповнити клас прислівника, оскільки під впливом синтаксичної функції та семантики інших членів речення в його предметному значенні відбувається семна перебудова: субстанціальність узагальнюється такою мірою, що переходить у розряд адвербіальності. З другого боку, семантика слова потребує певного граматичного оформлення, певного контексту, а тому синтаксична функція не може бути фактором, що зумовлює значення слова, вона виступає індикатором семантичного поширення слова, тобто показником нового значення. Досліджуючи лексичні значення іменників, зв'язані синтаксичною функцією, ми описували це явище, вказавши, що їхня синсемантичність знімається саме вказівкою на зближення словоформи з іншою частиною мови, а отже, і з іншими синтаксичними можливостями, що з успіхом застосовують лексикографи: маємо на увазі позначки в тлумаченнях окремих значень іменника «у знач. прислівника», наприклад, *їжаком, ялинкою, хрестиком* тощо [4, с. 109-110].

Механізми виникнення атрибутивного значення орудного порівняльного приіменного такі самі, як і обставинного значення орудного порівняльного придієслівного: в основі кожного з них лежить метафоризація як причина адвербіалізації. Н. Луценко, яка досліджувала орудний порівняльний придієслівний, переконана, що словоформа з такою семантикою є історично основною, бо це значення ситуативне, а вже на його основі виникло неситуативне – значення орудного способу дії [3, с. 18]. Наведені дослідницею висновки вважаємо недостатньо аргументованими, однак щодо інших характеристик механізму виникнення орудного порівняльного повністю згодні. Вона зазначає, що внутрішньою формою й одночасно передумовою порівняльної семантики орудного відмінка є значення суб'єкта, виражене формою орудного відмінка. Таким чином, дієслово має бути неперехідним і переносно вживаним. Саме метафора зумовлює смисловий пошук відповідності між сферами референції слів, що включені у вислів, а вислів у свою чергу складається з двох предикативних частин, між якими відбувається понятійно-смислове урегулювання [3, с. 19]. Мовиться про те, що речення типу «Дорога зивалася вужем» становить згорнуту синтаксичну конструкцію з двох речень «Вуж зивається» і «Дорога зивається», між якими встановлюється смисловий зв'язок на основі переносного вживання дієслова щодо другого суб'єкта дії «Дорога зивається подібно до того, як зивається вуж». У реченні «Дорога зивалася вужем» два логічних суб'єкта дії, об'єднаних спільним предикатом, для одного з яких дієслово вжите в прямому значення, а для другого – у переносному, тобто «орієнтиром порівняння

виступає дія», а «іменники виражають референт порівняння (суб'єкт, який порівнюють) і агент порівняння (суб'єкт, з яким порівнюють)» [6, с. 384]. Подібне бачення виникнення орудного порівняльного придієслівного викладене в роботах багатьох лінгвістів (Л. Лебедева, Р. Мразек, О. Панфілов, А. Романченко, М. Хлебникова, М. Шапіро та ін.). Вони вказують, що такі речення синонімічні до порівняльних зворотів.

На нашу думку, аналогічні процеси лежать і в основі творення орудного порівняльного приіменного. Усі словоформи, що реалізуються в реченні з семантикою орудного порівняльного, набувають оцінного значення, усі вони є характеризувальними. А. Романченко, розглядаючи подібні словоформи, зазначає, що якщо орудний порівняльний залежить від іменника, він виступає означенням або іменною частиною присудка, і в цьому разі функцію порівняння бере на себе відмінкова форма [6, с. 390]. Однак слід зауважити, що хоча смисловий акцент припадає на агента порівняння, в основі виникнення такої семантики відмінка все одно лежить предикативно-характеризувальна функція, про яку писав ще В. Виноградов. Саме предикативно-характеризувальними значеннями вчений ілюстрував своє розуміння синтаксично зв'язаного типу лексичних значень, зазначаючи, що «синтаксично обмежене значення слова з семантичного погляду являє собою результат образно-типового узагальнення якогось суспільного явища, характеру, якостей особи і явища й виступає народним вираженням їхньої оцінки, характеристики» [1, с. 78]. Цим визначенням В. Виноградов дав поштовх мовознавцям до поглибленого вивчення такого типу значень. В. Харченко висловила думку, що в діячоронічному аспекті початковою фазою розвитку похідних оцінних значень були порівняння. Оцінні значення поступово закріплювалися за певними синтаксичними позиціями, десь із XVII ст. такі слова починають вживатися в ролі присудка, звертання, приклади. Становлення синтаксичних умов реалізації оцінних значень пов'язане не з виникненням оцінності в семантиці цих слів, а з поступовою імплікацією цієї ознаки, що вже існувала в мові. З погляду синтагматики, становлення оцінності пов'язане з порівняльним зворотом та іншими видами порівнянь.

Функція іменної частини складеного присудка – найбільш типова для предикативно-характеризувальних значень, які можуть виражатися як називним, так і орудним відмінком іменника, наприклад: *Хіба вона прийшла суди, щоб стати комусь лялькою і розвагою?* (О. Гончар), *...І дочка в неї кобила, і сама – то тільки збіднилася* (Панас Мирний). Саме з цієї синтаксичної функції, на нашу думку, й виросла функція неузгодженого означення, презентованого орудним порівняльним. Це підтверджується й позицією такого означення стосовно означуваного – воно завжди стоїть у постпозиції, а також тим, що такі конструкції легко можна трансформувати на предикативні: *Брови дашком, ніс гачком, губи крапочною – такі виразні риси його зовнішності змінюється на Брови були дашком, ніс був гачком, а губи – крапочною*. Такі трансформовані речення, у свою чергу, мають в основі елементарні

судження, омовлені підметом (суб'єктом порівняння) і присудком, що складається з прикметника із семантикою схожості чи подібності та іменної частини (агента порівняння): *Брови схожі на дашок, ніс подібний до гачка, губи схожі на крапочку* або речення з присудком, де іменна частина — порівняння: *Брови — як дашок, ніс — як гачок, губи — як крапочка*.

У кожному разі в основі творення такої семантики орудного порівняльного лежать зазвичай інгерентні асоціації, тобто такі, дія яких не виходить за межі світу предметних сутностей (*волосся їжаком, очі синіми озерами, обличчя млинцем, ніс грушкою, ноги шпичками, руки граблями, щоки маками*). Причому ознака, що лежить в основі метафоричного переносу і складає ядро предикативно-характеризувального значення, у прямому мотивувальному значенні може бути несуттєвою, виявлятися як його прихована конотативність і, відповідно, не відобразитися в лексикографічному описі слова. Утворення порівняння в такому разі базується на довгому асоціативному ланцюжку, наприклад, пряме значення слова **вареник** — «невеликий варений виріб, зліплений з прісного тіста і начинений сиром, ягодами, капустою і т.ін.», на перший погляд, не має підстав для утворення орудного порівняльного як ознаки великих губ (*губи варениками*), оскільки в дефініції не вказані такі вторинні ознаки вареників, як пухкі, випуклі.

А. Романченко слушно зауважує, що орудний порівняльний приіменний у функції означення — непоширене явище, він в основному вживаний у портретних характеристиках з прагматичною метою, оскільки завжди має жартівливий або фамільярний відтінок [5, с. 391]. Що ж до його функції іменної частини складеного присудка, то вживаність його значно вища, бо в цьому разі іменник безпосередньо виконує свою предикативно-характеризувальну функцію, підкріплену процесуальним значенням дієслів-зв'язок чи дієслів у їхній функції: *«Тільки душу, дівко, зарання не віддай, бо тоді всі вони свинями стають»*, — *вперше так сказала мати і похмуро вийшла стелити постелю* (М. Стельмах), *Хотіла б я піснею стати у сюю хвилину ясну...* (Леся Українка), *Майор Кларк був у цьому відношенні просто ганчіркою. Він занадто захоплювався своїм інтелектуалізмом* (П. Загребельний).

Таким чином, орудний порівняльний приіменний — це словоформа, яка знаходиться в процесі лексикалізації на етапі синтаксичної адвербіалізації і, маючи функціонально-синтаксично зв'язане значення, виконує функцію неузгодженого означення та іменної частини складеного присудка. Хоча ці функції поширені в українській мові незначною мірою, однак приклади вживання орудного порівняльного приіменного свідчать про його яскравий образно-виражальний потенціал, що знаходить підтвердження й у мові творів сучасних письменників — О. Забужко, Л. Дашвар, А. Кокотюхи, М. Матіос та ін.

Перспективу дослідження вбачаємо у вивченні динаміки розвитку конструкцій з орудним порівняльним приіменним у діахронії й на сучасному етапі утвердження національної специфіки української мови.

ЛІТЕРАТУРА

1. **Виноградов В. В.** Русский язык. Грамматическое учение о слове. М.: Высшая школа, 1972. 2. **Граматика** сучасної української літературної мови. Морфологія [автори: І. Р. Вихованець, К. Г. Городенська, А. П. Загнітко, С. О. Соколова]. К.: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2017. 3. **Луценко Н. А.** Творительный сравнения: условия реализации, исторические и функционально-смысловые святы. *Восточноукраинский лингвистический сборник*. Вып.4. – Сборник научных трудов. Донецк: Донеччина, 1998. С. 3-19. 4. **Олексенко О. А.** Типологія граматично зв'язаних значень слів: Навчальний посібник. Х.: ХДПУ, 1999. 5. **Плющ М. Я.** Відмінок у семантико-синтаксичній структурі речення: Навчальний посібник. К.: Київ. пед.-ін-т, 1978. 6. **Романченко А. П.** До питання про компарально-суб'єктні (об'єктні) категоріальні ситуації в прагмалінгвістичному аспекті. URL: <http://dspace.onu.edu.ua:8080/bitstream/1> 7. **Хлебникова М. В.** Творительный сравнения в составе деривационной парадигмы сравнительных конструкций [Електронний ресурс]. URL: www.gramota.net/materials/1/2011/7/56.html

Олексенко Олена Андріївна – кандидат філологічних наук, професор, завідувач кафедри української мови, Харківський національний педагогічний університет імені Г.С. Сковороди. Вул. Валентинівська, 2, м. Харків, 61168, Україна.

tel. +38 (097 289 68 46)

E-mail: oleksenkoolena@gmail.com

<http://orcid.org/0000-0002-6541-8040>

Oleksenko Olena Andriivna – Ph.D in Philology, Professor, Head of the Ukrainian Language Department, H.S. Skovoroda Kharkiv National Pedagogical University. Valentynivska Str., 2, Kharkiv, 61168, Ukraine.